

ԲՈՒՈՐԱԲԵՐԴ (ՊՌՈՇԱԲԵՐԴ) ԱՄՐՈՅԸ

ԺԲ-ԺԴ դարերի Սիւնեաց Վայոց ձոր գաւառի ամենանշանաւոր հասարակական-քաղաքական, շինարարական-մշակութային կարեւորութիւն ներկայացնող շրջաններից էր Պոռչեան եւ Սաղբակեան տիրոյթը: Ամբողջաշինութեան եւ պաշտպանական հարտարապետութեան իմաստով, Պոռչեանների իշխանութիւնը շատ կարեւոր դեր է խաղացել յատկապէս Սիւնեաց ետթագաւորութեան ժամանակաշրջանում: Այս շրջանում են կառուցուել ու վերանորոգուել իշխանութեան տարածքում եւ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունեցող մի շարք ամրոցներ, քանդի տարածքի ֆիզիկա-աշխարհագրական միջավայրը եւ անցեալ հարկաւանակներից ժառանգութիւն ստացած պաշտպանական մի շարք կառույցներ, հանդիսացել են այն առաջնային նախադրեալները, որոնց լաւագոյն ձեւով օգտագործումն ու կիրառումը, հնարաւոր դարձրեցին ամրացնել եւ յուսալի դարձնել բաւական ընդարձակ այս իշխանութիւնը (գծ. 1):

Պոռչեանների իշխանութիւնը բաղկացած է եղել մի քանի կառուածքներից, որոնցից ամէնից ընդարձակը Ճահուլի արեւելեան մասն էր, Վայոց Ձորի Արփա գետի աջակողմեան վտակ՝ Ազատ գետի հովիտը, Գեղարգավանքը եւ Կեչառիսը իրենց վանքապատկան կալուածքներով հանդերձ: Վայոց Ձոր գաւառում Պոռչեանների գլխաւոր իշխանանիստը՝ Սրկղունք աւանն էր¹, ռազմավարական կենտրոնը՝ Բոլորաքերդը, իսկ հոգեւորը՝ Թանատ-Գլածոր վանական հաստատութիւնը: Պոռչեանների երկրորդ կենտրոնավայրը հանդիսացել է Մարտիրոս աւանը, որ գտնւում է Վայոց Ձորի հարաւային սահմանամերձ

1. Սրկղունք կամ Սարկղոյք է կոչուել մինչեւ ԺԸ դարը, որից յետոյ գրեզաւոր վերանուանուել է Վերնաչէն, ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ Թ. Խ., Սովետական Հայաստանի տեսաբան վայրերը, Երևան, 1959, էջ 165):

գոտում² (դժ. 2): Պոռնանների տոհմի շինարարական գործունեության նշանակալից իրադրություններից են Արեղանց կամ Գալլեծոր ու Թանահատ վանքերը³: Ըստ Գ. Յոզվեֆիանի, Բաշթեղում էր (այժմ՝ Վերաշեն) գտնուում Պոռնանների իշխանական պալատը: Համաձայն հեղինակի, «մինչև վերջին ժամանակները մնացել էին գեղեւս պալատի մը կամ պարսպի դրան կամարը՝ (բարաւորը - Ա. Ա. Զ.) Պոռնանց զինանշան համարուած, բարձրագանդակ առիւծներով եւ պարսպի ու եկեղեցու մնացորդներով»⁴ (նկ 7):

Անդրադառնանք Պոռնանների իշխանության տարածքում գիրքորոշուած ամրոցների վայոց Զոր եւ Շահապոնք գաւառներում: Յաւօք, ամրոցների մասին տեղեկութիւնները շատ սակաւ են, պատմիչները միշտ չէ, որ նշում են նրանց տեղագրութիւնը: Հ. Ղ. Ալիշանի «Միսական»⁵, Գ. Յոզվեֆիանի «Խաղրակեանք կամ Պոռնանք Հայոց Պատմութեան մէջ»⁶ աշխատութիւններում եւ ժամանակակից լրագրող Ա. Ալվազեանի «Նախիջեւանի ԻԽՍՀ հայկական յուշարձանները»⁷ աշխատութիւններից եւ նրանց կցուած քարտէզներից, մեզ յաջողուեց, համոզիչ ճշտութեամբ, սահմանել Պոռնան իշխանների տիրոջութիւնը Սրենեաց աշխարհում: Հ. Ղ. Ալիշանի մօտ նկարագրուած Պոռնանների պատկանող Շահապոնք գաւառի բոլոր գիւղերի եւ որոշ ամրոցների նկարագրութիւնը, հնարաւոր դարձրեց վերականգնել գաւառամասի սահմանները ճահուկում, իսկ Գ. Յոզվեֆիանի աշխատութիւնից՝ Վայոց Զորի Պոռնանների պատկանող գիւղերի տեղեկութիւններից ելնելով, յաջողուեց եզրափակել այդ գաւառի սահմանները:

Գծ. Յում տեղագրուած են իշխանական տիրոջութիւնը երբեմնի բոլոր այն բերդերը, որոնք մեզ յաջողուել է գտնել նշուած աղբիւրներից, ըստ որի, Վայոց Զոր գաւառում գտնուել են (Հիւսիսից-հարաւ) Բոլորաբերդ, Նորաշէն (Եղեղնաձոր)⁸, Ագարակաձոր ամրոցները, իսկ Շահապոնքում՝ Զրոնել, Անուշաւան, Նշուտ, Թեքեշ, Շահապոնք, Աչեւամբ, Վալսիք, Խոռնի ամրոցները: Հակուած չենք հաստատելու,

2. ՅՈՎԱԼԷԱՆ Գ., «Պոռնանք եւ Խաղրակեանք Հայոց պատմութեան մէջ», Լիբանան, 1969, էջ 23:

3. ՄԱՆԱՆԻՅԱՆ Հ., «Բնական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան», Երևան, 1952, հտ. Գ., էջ 115, (ՅՈՎԱԼԷԱՆ Գ., նշ. աշխ., էջ 36-45):

4. ՅՈՎԱԼԷԱՆ Գ., նշ. աշխ., էջ 19:

5. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՄԻՆԻ, «Միսական», Վենետիկ, 1893:

6. ՅՈՎԱԼԷԱՆ Գ., նշ. աշխ.:

7. ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ա., «Նախիջեւանի ԻԽՍՀ հայկական յուշարձանները», Երևան, 1986:

8. Ըստ ՀԱՅՐ ՄԻՓԱՅԷԼ ՎՐԴ. ՅՈՎԱՆՆԵՍԵԱՆԻ («Հայաստանի Բերդերը», Վենետիկ, 1970, էջ 363-366), Եղեղնաձորի բերդը նոյնն է ինչ Եղեղիսի, Արաղեղի, Յախաղարի, Ամրատայ բերդի ամրոցը, սակայն վերը նշուած Եղեղնաձորի ամրոցը գտնուում է Եղեղնաձորի չրջկենտրոնի հարաւ-արեւմտեան մասույցներում, մի փոքր քարձուների վրայ եւ կառուցուած է կիկլոպեան շարուածքով: Այժմ կառույցից մնում

որ բոլոր այս ամբողջները նորոգուել ու օգտագործուել են Պոռչեանների տիրապետութեան շրջանում, սակայն կարծում ենք, որ Զաքարեաններից բաժին հասած Միւնիքի այս տարածքները ճշտելու ժամանակ, անպայմանօրէն հաշուի են առնուել գոյութիւն ունեցող ամբողջների դիրքորոշումները տիրոյթի սահամանադատ շրջաններում: Գծագրից պարզորոշ երեւում է, որ Պոռչեանների տիրոյթի ամբողջ արեւմտեան կողմը, այսինքն, այն հատուածը, որ սահմանակից էր Այրարատ ու Նախճաւան գաւառներին, ամբացած է եղել բերդերի մի ամբողջական համակարգով, իսկ սահմաններն իրարից բաժնուած են ձորերով ու լեռնաշղթաներով: Այս հանգամանքը անշուշտ նպաստել է նոր իշխանական տիրոյթը ամուր պահելուն, մանաւանդ մոնղոլական զերիչխանութեան շրջանում (1236-45 թթ.): Ըստ Ա. Այվազեանի, Ճահուկի Շահապուհ, Խոռնի, Անուշաւան, Զրոնի (Զարիկնի) ամբողջները վերանորոգուել են միջնադարում⁹, փաստ, որ զայիս է հաստատուել մեր ենթադրութիւնը այս կապակցութեամբ:

Միւնեաց նշանաւոր Պոռչեան իշխանների անմատոյց Բոլորաբերդ ամրոցը¹⁰, այսօր իր աւերակներով պահպանուել է ՀՀ Եղեգնաձորի շրջանի վերնաշէն գիւղից 7-8 կմ. հիւսիս արեւելք, Սր. Աստուածածին (Սպիտակաւոր)¹¹ վանքից 1-2 կմ. արեւելք, Թաքեղոնդուրան (Սրկղոնք) լեռան կոնական զագաթին (նկ. 1): Ամրոցի մասին տալիս յիշատակութիւնը մեզ է հաղորդում Միւնեաց տան պատմիչ՝ Ստեփանոս Արք. Օրբելեանը իր «Պատմութիւն նահանգին Սիւսական» աշխատութիւնում: Վարդանանքի պատերազմից յետոյ (451 թ.) պարսից Աթաշխուդայի կողմից հայերի հետապնդման հետ կապուած, հեղինակը մէջբերում է հետեւեալ խօսքերը. «Հասնելով Վայոց Ձոր գաւառի մէջտեղը, Եղեգիս և Մոգան գետերի միջև գտնուող քարաժայռերով պատուած բլրի մօտ, տեղի ամրութեան պատճառով մեծ արինահանգութիւն արեցին»¹²: Այստեղ, հեղինակը ուղղակի չի նշում բերդի անունը, սակայն, ինչպէս կը տեսնենք, Օրբելեանը նշում է

են 1,5-2 մ. բարձրութեամբ, տեղ-տեղ պահպանուած հաստաւուն պատերը, որոնք շրջապատու են բլրի զագաթը և քողարկուած են տնամեծ հողամասի բուսական ծածկոյթով: Տեղեկութիւններ չունենք ամրոցի միջնադարում յիշատակութիւնների մասին:

9. Ա. Զ. Վ. ԶԱՐԵԱՆ Ա., նշ. աշխ., էջ 140, 143, 151, 154:

10. Ամրոցը յիշատակուած է Բոլորաբերդ, Բոլորաբեղ, Պոռչաբեղ, Պոռչի բերդ անուններով, «Հայաստանի յարակից շրջանների տեղանունների բառարան» այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ, Երեւան, 1986, հտ. Ա., էջ 107:

11. Եկեղեցին յիշատակուած է Բոլորաբերդոյ յանապ(ատ), էջ 26, Բոլորածոր անապատ, էջ 57 անուններով: Տե՛ս, «ԺԵ. դարերի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Նաչիկեան, Երեւան, 1967:

12. ՕՐԲԵԼԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, «Սիւնիքի պատմութիւն», Թարգմանութիւնը և ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, 1986, էջ 107:

յարակից վայրերի մի քանի բնակավայրերի անունները, որոնք տեղաբաշխված են Բոլորաբերդի շրջակայքում: Այնուհետև հեղինակը շարունակում է. «... իսկ միևնույնիսկ հետապնդեցին և նրանց մի մասին հասնելով մի բերդաժայռի ստորոտում, նեղ ձորակի մէջ՝ այնտեղ կոտորեցին... Հենց այս տեղն էլ կոչուեց Անգեղաձոր: Եւ այստեղից արչաւելով՝ վրայ հասան երեք հարիւր մարդու Ոստինք և Արտարոյնք կոչուած զեռախառնման տեղում, որտեղ նրանց էլ խոդխոդեցին: Եւ պարսիկներն այնտեղից անցան դէպի ձորաբերանը, ուր ձախ կողմից դէպի վեր նայում է Յախագրար կոչուած սուրբ վանքին...»¹³: Յիշատակուած Անգեղաձորը համապատասխանում է Շատին գիւղին (Նեղեղիսից ոչ հեռու)¹⁴, Ոստիքը՝ Ժոստունն է¹⁵, Արտարոյնքն՝ (Արտարոյն) այժմ՝ Էրտարին (Էրզրան) գիւղատեղն է, իսկ Յախագ վանքի աւերակները մինչև օրս գոյութիւն ունեն Սմբատաբերդ ամրոցի գիւմաց: Գեաւերի, ձորերի, բնակատեղերի, վանքերի անունները Բոլորաբերդի շրջակայքում են, ուստի, կարելի է ենթադրել, որ պատմիչի նկարագրած դէպքերը կապուած են Բոլորաբերդի: Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը մեկնաբանելով Ստ. Օրբելյանի նոյն այն վկայութիւնը հաստատում է, որ «... Յարեւմտից Սրբկոնից լեռանց, կայ ամայի հին գիւղն Պաշքենտ»¹⁶, ունենալով ի հարաւոյ նոյնպէս ամայի և աւերակ բերդ համանուն՝ ի միջոցի կրկին ուսուց լեռանց»¹⁷: Ալիշանն ամրոցը անուանում է «Պաշքէնտ բերդ» և այն նոյնացնում Բոլորաբերդի հետ. «... Բլուրն այն մեծամեծ դիմօք պատեալ և ամրացեալ՝ այժմեան աւերակն է Պաշքէնտ բերդի և նոյն զարծեալ Բոլորաբերդ կոչեցեալ երբեմն...»¹⁸:

Ռազմավարական իմաստով Վայոց Ձորը լինելով Սիւնիքի յոյժ կարեւոր առևտրական և ռազմական հանգույցը, իր անդնդախոր ձորերի, զետառոյթների ու կիրճերի, բնական արդելքների ամրոցական համակարգերի շնորհիւ, լաւ ամրացուած ու կառուցապատուած էր տարբեր նշանակութիւն ունեցող պաշտպանական կառոյցներով, ամրոցներով, զոհակներով:

Բոլորաբերդը կառուցուած լինելով Սիւնիքով անցնող Կոթ-Արփա գլխաւոր մայրուղուց արեւելք և տեղադրուած լինելով ոչ թէ լեռնա-

13. Նոյն տեղում:

14. ՕՐԲԵԼՅԱՆ Ս., նշ., աշխ., էջ 430, ծանոթագրութիւն 192:

15. ՕՐԲԵԼՅԱՆ Ս., նշ., աշխ., էջ 430, ծանոթագրութիւն 193:

16. Պաշքէնտ կամ Բաշքենդ գիւղը համապատասխանում է պատմական Սրբկունք գիւղին, որի գիւմաց նոյնանուն լեռն է, որ յետագայում վերանուանուել է Թեքե-ղոյ-ղորան կամ Թաքազեղոյորան, ՀՀՇՏԲ, հտ. Ա., էջ 604; ՅՈՎԱՆՓԵԱՆ Գ., նշ., աշխ., էջ 19-20:

17. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ, նշ., աշխ., էջ 129-130:

18. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ, նշ., աշխ., էջ 130:

պարանոցի, այլ առանձին՝ եղեգեաց ձորերի նկատմամբ գերիշխող դիրք ունեցող մի բլրի ժայռացից զազաթին, հանդիսացել է իշխանական castellum - զղեակամրոց տիպի¹⁹ պաշտպանական կառույց: Ամբողջ մաս է կազմել Բոլորաքերդ-Սպիտակաւոր երկկենտրոն պաշտպանական համակարգի, ինչպէս նաեւ նրանից ոչ հեռու, դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Սմրատաքերդ-Յախագֆար նոյնատիպ պաշտպանական համակարգը²⁰:

Ամրոցի յօրինուածքի վերաբերեալ գոյութիւն ունի Հայաստանի Պատմութեան Պետական Թանգարանի 2688 համարի նեգատիվը, որ վաւերացրում է Տարագրոսի 1934 թ. կատարած Բոլորաքերդի առաջին եւ միակ յատակագծի, որոշ մանրամասների չափազերութիւնները, որոնց կ'անդրադառնանք աւելի ուշ: Ամրոցը յիշատակուել է 1475 թ. Արրահամ Ծաղկողի Աւետարանում (Մատենադարան, 2634): Ինչպէս նշուած է ձեռագրի յիշատակարանում, այն պատկերազարդուել է Թանատ-Գլաձոր վանքից ոչ հեռու գտնուող Բոլոր-բերդում²¹: Բոլորքերդի կառուցման մասին ստոյգ տեղեկութիւններ չեն պահպանուել: Թ. Խ. Յակոբեանը, ելնելով այն հանգամանքից, որ բերդը կոչուել է նաեւ Պռոշաքերդ, նրա կառուցումը (ամենայն հաւանականութեամբ՝ վերանորոգումը - Ա. Ա. Զ.) վերագրում է ԺԳ. դարի գործ²²:

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Բոլորաքերդը տեղադրուած է Սրկղունք ձորահովտի Թաքեադոնդուրան բարձրադիր լեռան զազաթին (2912 մ.)²³: Բլուրը գերիշխող դիրք ունի չրջապատի նկատմամբ, որի բարձունքից անամպ եղանակին, պարզորոշ երեւում է եղեգիս գետի հիւսիսային հոսանքի ամբողջ գետահովիտը եւ ամրոցից մօտ 7 կմ. հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Սմրատաքերդը: Բոլորաքերդի դիրքը ընտրուած է այնպէս, որ մօտ 10-12 կմ. շառաւիղ ունեցող չրջանագծի մէջ, ներառնուած են Նորաշէն, Նիբգնաձոր, Ագարակաձոր, Սմրատաքերդ ամրոցները, որոնք գտնուել են Բոլորաքերդի հսկողութեան

19. Castellum քիւզանդական ամրոցի տիպ է, որ իրենից ներկայացնում է յատակադժուտ քառակուսի կամ ուղղանկյուն, չորս պարսպապատերի մէջ ներփակուած եւ անկիւններում բուրգերով ամրացուած պաշտպանական կառույց: Այս տիպը փաստօրէն հանդիսանում է անկիւններում բուրգերով ամրացուած բազմանիստ պաշտպանական կառույցի նախատիպը:

20. ԶԱՐԵԱՆ Ա., «Որոտմաքերդ-Որոտմավանք պաշտպանական համակարգը», Լրարեր Հասարակական գիտութիւնների, Երեւան, 1986, հ.մ. 10:

21. ԱՆԵՏԻՍԵԱՆ Ա. Ն., «Հայկական մամբակարչութեան Գլաձորի դպրոցը», Երեւան, 1971, էջ 139: Գրիշը հաւանաբար նկատի է ունեցել Բոլոր-բերդի անապատը, քանի որ, քիչ հաւանական է բերդում մի ձեռագիր «Ճաղկեցնել», երբ նրանից ոչ հեռու Սր. Աստուածածին վանքն էր, ուր հնուց զբաղւում էին ձեռագրութեամբ (Ա. Ա. Զ.):

22. ՅԱԿՈԲԵԱՆ Թ. Խ., «Հայ ժողովրդի պատմութեան վայրերը», Երեւան, 1978, էջ 110:

23. Արան բարձրութիւնը՝ ըստ ԱՎԴԱՆԻՔԻԱՆ Խ. ի, «Հայաստանի համրապետութեան Բարտեղ», Երեւան 1932, (բարեհղում այս գաղաթը կոչուում է Շատրվանք):

տեսողաշուում եւ ամենայն հաւանականութեամբ ունեցել են փոխադարձ հաղորդակցութեան կապեր: Լերան շրջանաձեւ ստորոտը ողորկ է եւ բուսական ծածկոյթից զուրկ թեքաղիւր բարձրանում է վեր, ուր հատուում է զանգուածային, առանձին խմբաւորուած ժայռաքնկորնւրին: Բոլոր կողմերից անմատոյց ժայռածերպերն, արդէն բնականից անմատչելի են դարձնում վերելքը դէպի գագաթ (նկ. 2): Մօտեցման միակ, առաւել յարմար կողմը՝ հիւսիս-արեւելքից է, որտեղ ժայռազանգուածները խմբաւորուած են լերան բուն գագաթին եւ զրանով իսկ հնարաւոր են դարձնում համեմատաբար զիւրին մօտեցումը մինչեւ գագաթի շրջակայքը: Այս հանգամանքից ելնելով է, որ բոլորաձեւ ամրոցի պարսպապատերի փակ օղակից զուրս՝ հենց այս հատուածում, կառուցուել է պարսպի առանձին կանգնած մի գօտի, որի մնացորդները մինչեւ այսօր պահպանուել են մօտ 13 մ. երկարութեամբ եւ 2,5-3 մ. բարձրութեամբ (նկ. 3): Բոլորաքերզի արեւմտեան կողմում, հարթավայրի վրայ, գետի փոքրիկ ձորակի ափին, նկատելի են հին բնակատեղի հետքեր՝ փոսերի ձեւով, հաւանական է, որ սրանք Բոլորաքերզ գիւղակի աւերակները լինեն²⁴: Բլրի արեւելեան կողմում պահպանուել են նաեւ փոքր մատուռի աւերակներ:

Ամրոցի բոլորապարիսպներից ներս ընկած տարածքը զբաղեցնում է 1,5 հա տարածութիւն եւ մինչեւ պարսպապատերի պահպանուած վերին մակարդակը լցուած է բնականից տոփհանուած հողի շերտով ու քարակոյտերով (նկ. 2): Ամրոցը յատակագծում եօթնանիստ բազմանկիւն է, որի հարաւ-արեւելեան կողմը կազմում է 90 աստիճան եւ միակն է, որ անկիւնում ամրացուած չէ բուրգով (գծ. 4): Պահպանուած ամրոցապատերի ընդհանուր երկարութիւնը մօտ 120 մ. է: Հետաքրքիր է մեր կողմից արդէն նշուած Տարագրոսի 1934 թ. կատարուած չափագրութիւնը (գծ. 5): Ընդհանուր առմամբ այն համարժէք է մեր չափագրութեան, սակայն երեւում է, որ Տարագրոսիւն աւելի ընդհանրացուած չափագրութիւն է: Տարագրոսի մօտ հետաքրքրական են հետեւեալ մանրամասները. մուտքի հատուածը (գծ. 5, 1), պարբնայներից ներս՝ արեւմտեան եւ հարաւային կողմերում ցոյց տրուած աշխարհիկ կառոյցների դասաւորութիւնը (գծ. 5, 2), որոնք այժմ տեղում չեն պահպանուել (գծ. 4, 10), ջրամբարի մօտ տեղադրուած ձուածիր կառոյցը (գծ. 5, 3), մուտքից քիչ հիւսիս-արեւմուտք՝ այժմ էլ պահպանուած երդիկաւոր, յատակագծում ուղղանկիւն սենեակի

24. ԵՂԻԱՋԱՐԵԱՆ Է., «Ագիգեկովի շրջանի կուլտուրայի յուշարձանները», Երեւան, 1955, էջ 44; ՀՀԾՏԲ, հտ. Ա., էջ 722-ում Բոլորաքերզ գիւղը տեղադրուած է Գնիշիկ գիւղից 4-5 կմ. արեւելք, Վարդաբլուր լեռան լանջին, որի գագաթին նոյնպէս ամրոցի աւերակներ են պահպանուել Վարդաբլուր անունով: Այս բնակավայրը կապ չունի Թաքաղանդուրան լեռան ստորոտի արեւմտեան մասում պահպանուած բնակավայրի հետ, որի մասին նշում է Է. Նոյեաղբեանը (Ա. Ա. 2.):

կտրուածքը (գծ. 5, 8)։ Տարագրութիւնում պարսպապատի հարաւ-արեւելեան անկեան մօտ, հարաւային պատի մէջ առկայ է մի բացուածք, որ հաւանաբար, իրենց կողմից ընկալուել է որպէս մուտք (գծ. 5, 5)։ Տեղում մեր կողմից կատարուած ուսումնասիրութիւնները այս փաստը չեն հաստատել եւ բացի դրանից, տրամաբանական չէ, միեւնոյն գծային ուղղութեան վրայ, իրարից ոչ հեռու, ամրոցի երկու մուտք ունենալ (գծ. 4, 1)։ Դա հակասում է նաեւ ռազմավարական սկզբունքներին։ Չնայած ամրոցի պարսպապատերի այս հատուածը շատ վատ է պահպանուել (պատի արտաքին երեսպատի քարերի մեծ մասը թափուած են), սակայն ստորին մակարդակին, բացուածքի հետքեր չենք փաստադրել։ Տարագրութիւնում կայ եւս մէկ տարբերութիւն։ Ամրոցի պարսպապատի արեւելեան կողմի միջին մասում տեղադրուած սնամէջ աշտարակը (գծ. 5, 6), կիսաշրջան լինելուց բացի (իրականում այն քիչ զուրս արտայայտուած ձուածիր է, ինչպէս նաեւ աշտարակը, գծ. 4, 3), գծագրում ցոյց տրուած այնպէս, որ վերջինս կառուցուել է աւելի ուշ շրջանում եւ հպուած է ուղղադիմ պարսպի մօտաւորապէս միջին հատուածում։ Այս փաստը եւս հաւաստի չենք համարում, քանի որ աշտարակը կառուցուած է պատի հետ միաժամանակ եւ գոյութիւն չունեն պատի եւ աշտարակի արտաքին մակերևութիւնների շարուածքի քարերի կցաքարեր։ Դրանից բացի, ամրոցի շինարարները չէին կառուցի ամրոցի բազմաեւստ՝ 40 մ. երկարութեամբ մի հատուած, առանց բուրգ-որմնայեցի կիրառման, առաւել եւս այն դէպքում, երբ իրականում այս աշտարակի տեղից սկսած, պատը փոքր անկիւնով բեկւում է դէպի արեւմուտք (գծ. 4, 3, 4)։ Ընդհանրապէս ամրոցաշինութեան ընդունուած սկզբունքներից մէկն այն է, որ շինարարական կառուցուածքային առանձնաշատկութիւններից ելնելով, պարսպապատերի բեկման անկիւնում, որպէս կանոն, տեղադրուում են աշտարակներ, բուրգեր, որոնք կարող են լինել սնամէջ՝ եթէ օգտագործուել են ղեկնապալքարի համար եւ հոծ՝ առաւելապէս որմնայեցի իմաստով։ Բոլոր այս գիտողութիւնները անշուշտ չեն արժէքադրուում Տարագրութիւնի դարասկզբին կատարուած շատ կարեւոր չափագրութիւնը, որի շնորհիւ այսօր հնարաւորութիւն ունենք դադարաւ կազմել աւելի քան կէս դար առաջ ամրոցի ընդհանուր վիճակի եւ նկարագրի մասին, համեմատելով այժմեան իրավիճակին։

Բոլորաբերդի բոլոր կառույցները իրականացուած են տեղական մոխրագոյն բազալտ որձաքարերից։ Պատերը չարուած են կիսամշակ, միջին չափերի, առաւելապէս հորիզոնական ուղղութեամբ տեղադրուած զրկեղծ ուղղանկյուն քարերից՝ կրաշագարի միջնաշերտով։ Պահպանուած պարսպապատերի արտաքինից միջին բարձրութիւնը 6-7 մ. է (նկ. 2)։ Ինչպէս բոլոր հայկական միջնադարեան ամրոցներում, Բոլորաբերդում պատը նոյնպէս եռաշերտ է (պատերի այս կառուցուած-

քը յստակ երևում է Տարագրոսի չափազուրկությունը): Ամրոցապատերի եւ աշտարակների արտաքին եւ ներքին մակերևութների քարերի դէպի ներս ուղղուած պոչերը թողնուած են բաւականին երկար ու սուրանկիւն (զծ. 6): Այս նոյն սկզբունքով են շարուած նաեւ Բոլորաքերդից քիչ հեռու գտնուող Ամրատաքերդ ամրոցի պարսպապատերը (նկ. 4): Բոլորաքերդում պատերի արտաքին հատուածները, մասնաւորապէս՝ որոշ վերին հատուածների շինարարական յորինուածքները, շատ իւրատեսակ են եւ քիչ տարածուած Սիւնիքի այս ժամանակաշրջանի կառոյցներում:

Ամրոցի հարաւ-արեւելեան պահպանուած, հիւսիս-արեւմտեան եւ արեւմտեան պարսպապատերի արտաքին մակերևութների շարուածքի ձեւը, խիստ տարբերում է մնացեալ շարուածքներից: Այստեղ կիրառուել է «եղեւնածեւ» կամ «ձկան ողնաշար» կոչուած շարուածքը, որն իրականացում է հորիզոնական առանցքից մօտաւորապէս 45 աստիճան թեքութեամբ տեղադրուած եւ իրար նկատմամբ հակառակ թեքութիւն ունեցող քարերի շարուածքով (զծ. 7, Ա, Բ)²⁵: Այս յորինուածքը ընթանում է պատի հատուածի ամբողջ երկարութեամբ եւ կրկնում երկու կամ երեք մակարդակներով: Ամրոցապատի արտաքին վերին հատուածներում պահպանուել են նաեւ իրար ուղղահայեաց դասաւորութեամբ դօտիներ, ընդ որում հորիզոնական քարերը երեք շարքով են՝ մէկ միւսի վրայ յաջորդուած, իսկ նրանց փակող ուղղահայեաց դասաւորութեամբ դօտին՝ մէկը (զծ. 7Գ): Նոյն ամրոցապատերի վրայ հանդիպում են նաեւ զոյգ հորիզոնական եւ զոյգ ուղղահայեաց (զծ. 7Ե), եւ մէկական շարք հորիզոնական եւ ուղղահայեաց դասաւորութեամբ շարուածքի տեսակներ (զծ. 7Դ): Այս երկու սկզբունքներով պատերի վերին հատուածների շարուածքները պահպանուել են Որոտմաքերդում, ամրոցի մուտքից ձախ, երկու ժայռադանդուածները փակող պատին (նկ. 5), Ագուլխի ամրոցում, Տանակերտի Սր. Աստուածածին եկեղեցու արեւմտեան պատին (ԼՂԻՀ)²⁶: Սրբատաշ քարերով իրականացուած միակ հատուածը՝ ամրոցի հարաւ-արեւմտեան թաղակապ մուտքն է, որն զիրգորոշուած է դէպի հարաւ եւ գտնում է բազմանիստ, ամենաերկար, ուղղադիրք բերդապարսպի արեւմտեան անկեան մօտ: Թաղմալարական նկատառումներից ելնելով, այստեղ օգտագործուած է մուտքի առանցքի նկատմամբ 90 աստիճան դէպի արեւելք զիրգորոշման, պաքածեւ թաղով սրահ-անցուղին, որ նպատակ ունէր դժուարացնել եւ ծուղակի մէջ գցել զինուոր

25. Նման շարուածք հանդիպում ենք նաեւ ԺԲ-ի դարերի Դաղոստին եւ Անդրկովկասի քաղաքացիական կառույցներում, Arkadij Golešejn, «Bašni ve gorax», («Աշտարակները լեռներում»), Մոսկուա, 1971, էջ 26:

26. Ա.Յ.Վ.Ա.Յ.Ա.Ն. Ա., նշ. աշխ., էջ 176, նկ. 8:

մուտքից ներս խուժած թշնամուն (զծ. 4, 2): Այս սրահի թաղակալը իրագործուած է կոպտատաշ քաղալտէ քարերից եւ հնարաւոր է, որ կառուցուած լինի ամրոցի հերթական վերանորոգման ժամանակ: Տեղում ստուգելն այսօր անհնար է, քանի որ ամբողջ մուտքային հանգոյցը քողարկուած է փլատակներով: Սրբատաշ կամարակալ մուտքի լայնութիւնը 2 մ. է, իսկ ամբողջական վերականգնուած բարձրութիւնը, ըստ Տարագրոսի՝ 6 մ.: Առանց պեղումների դժուար է ճշգրիտ պատկերացում կազմել մուտքային թաղերի ներսի տարածութիւնների վիճակի ու ճարտարապետական յօրինուածքի մասին: Տարագրոսի չափագրութիւնում մեր մուտքի երկու կողմերից պարսպապատից դուրս արտայայտուած պատերի ուղղանկիւն ծաւալներ, որոնք ըստ դժագրելու ձեւից, յետագայի կցօններ են (զծ. 5, 1): Տեղանքի զճագրութեան հետ կապուած ռազմավարական մէկ ա'յլ սկզբունք կիրառուել է մուտքի տեղընտրութեան ժամանակ: Արդէն նշեցինք, որ դէպի բլրի զազաթ բարձրանալու միակ յարմար կողմը հիւսիս-արեւմուտքից է, իսկ բերդամուտքի անմիջապէս առջեւի կողմը, երկու կողմերից քողարկուած է ժայռազանգուածներով: Այս ուղղութեամբ դէպի ներքեւ զահալէժ ժայռաքարեր են, որտեղից մագլցելը փաստօրէն անհնար է: Թշնամին ստիպուած էր բարձրանալ միայն բլրի հիւսիսակողմից եւ մուտքին մօտենալ չրջանցելով ամրոցապատերի ողջ երկարութիւնը ստորոտներով, շարժուելով դէպի հարաւ-արեւելք կամ հարաւ-արեւմուտք: Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու էր պաշտպանուողների համար, քանզի նրանք ունէին շատ յարմար բարձրադիր դիրք եւ լաւ տեսողաշտ բերդապատերից ու աշտարակներից յարձակումը կասեցնելու համար:

Ամրոցի յատակազօծի ռազմանկիւն կողմերի քանակը եւ երկարութիւնը, անկիւնների ու բուրգերի ձեւն ու չափերը, մուտքի կողմնորոշումն եւ անշուշտ պատերի տեղընտրութիւնն ու բարձրութիւնը ստոյգ տեղանքում, պայմանաւորուած են բլրի զազաթի ժայռածածկոյթի առկայութիւնից եւ առանձին քարազանգուածների ու ապառաժեկորների բնական դիրքադրութիւնից (նկ. 2): Այստեղ, ինչպէս Սիւնիքի բոլոր ամրոցներում, մեծ հմտութեամբ օգտագործուել է տեղանքի առանձնաշատուկ աշխարհագրութիւնը, բնական խոշորգոտների անկորուստ օգտագործումը նորակերտ արգելք-պատնէշների հետ սերտօրէն կապուած: Գազաթը չրջափակող ձեռակերտ պարսպապատերը կարծես լրացնում են ժայռապատնէշների տարբեր մակարդակների վրայ ընթացող եւ դէպի զազաթն աստիճանաձեւ բարձրացող բնական պատերի ամբողջական համակարգը: Բոլորաքերդի ներսի տարածութիւնը պարագծով, քիչ չարթեցուած եւ յարմարեցուած է աշխարհիկ կառոյցների շինարարութեան համար, մինչդեռ միջին հատուածը թողնուած է բնական տեսքով, որտեղ հսկայածաւալ քաղալտէ ժայռաքարերը, անկանոն ձեւով լցուած են իրար վրայ (նկ. 2):

Ամրոցի բուրգերը հինգ են, որոնցից պահնուկը են չորսը՝ երկուսը քիչ դուրս արտայայտուած, սնամէջ, ձուածիր (զծ. 4, 3, 4), իսկ միւս երկուսը՝ կիսաշրջանաձեւ, հոծ (զծ. 4, 5, 6): Առաջին երկուսը հանդիսացել են հսկիչ զիտաշտարակներ, որտեղից լաւ տեսադաշտ է բացուում դէպի ամրոցը ձորահովիտը: Այս բուրգերի սնամէջերը կրկնում են արտաքին ձուածիր յօրինուածքը իրականացուած է բերդապատերի չարուածքի նման, իսկ հաստութիւնը տատանում է 180-200 սմ.:

Բերդի մուտքից քիչ արեւելք գտնուում է թաղակապ, յատակագծում ուղղանկյուն, երդիկաւոր կառոյցի համեմատաբար լաւ պահպանուած շինութիւնը (զծ. 4, 9): Հողի մակարդակը ժամանակի ընթացքում այնքան է բարձրացել, որ այժմ թաղակապ կառոյցի ծածկը արտաքինից հաւասարուել է տեղանքին: Շինութիւն ներս մտնելը, այսօր անհնար է, սակայն Տարագրոսի չափազրուութիւնում պահպանուել է այս կառոյցի կարուածքը եւ յատակագիծը, ըստ որի, այն հիւսիսային եւ հարաւային կողմերից ունեցել է լուսամուտներ, իսկ արեւմուտքից՝ մուտք (զծ. 5, 7, 8): Դժուար է առանց պեղումների ճշգրտութեամբ բնորոշել նրա նշանակութիւնը: Տարագրոսը այս կառոյցը անուանում է պարզապէս «սենեակ»: Վերջինից մօտ 15 մ. հիւսիս, բլրի ժայռազապթի հակադիր կողմում, գտնուում է յատակագծում կլոր, տրամաշափր 2 մ. եւ կարուածքում դէպի յատակը լայնացող, մօտաւորապէս 2,5 մ. բարձրութեամբ ջրամբարը (զծ. 4, 8): Այն կառուցուած է քաղալտէ կիսամշակ քարերի անկանոն չարուածքից, որի ներսի մակերեսին մնացել են սվաղի ծածկոյթի մի փոքր հատուած: Ջրամբարի յատակը նոյնպէս լցուած է քարերով եւ հողով, բայց նրա չափերն ու յօրինուածքը պարզորոշ բնութեւնի են (նկ. 6): Ամրոցապատերից ներս պահպանուած եւ երեւացող հատուածներից են նաեւ արեւելեան երկարութեամբ ընթացող սենեակների հետքերը (զծ. 4, 10), որոնց ճշգրիտ տեղադրութիւնը հնարաւոր է պարզել միայն հնագիտական պեղումների արդիւնքներից եւ ի յայտ եկած ճարտարապետական արժէքների ուսումնասիրութիւնից: Համոզուած ենք, որ այս աշխատանքների ժամանակ կը յայտնաբերուեն նաեւ ստորերկրեայ անցուղին եւ մինչ օրս աննշան պահպանուած ջրմուղու ամրոցական հատուածները:

Բոլորաքերդ ամրոցը տեղընտրութեան սկզբունքով եւ զիրքորոշմամբ նման է Սիւնիքի Ապանա (Վայոց Ձոր), Երմջակ (Երեմակ գաւառ), Շահապոմք (Շահապոնք գաւառ), Աղջկաքերդ եւ Նախատակ (Նախճատան գաւառ) ամրոցներին, իսկ որպէս ճարտարապետական տիպ, այն պատկանում է ներփակ բերդապարիսպներով զդեակամրոց տիպի պաշտպանական կառոյց: Այս տեսակէտից այն կարելի է համեմատել Արցախի Ղալաչա (ԺԳ. դար) եւ Արագածոտնի Յափլի (Գուսա-նաղիւզ) (ԺԲ-ԺԳ զդ.) ամրոցների հետ: Յատակագծային յօրինուած-

քով, Բոլորաքերդը զարմանալիօրէն նման է Կիլիկիայի Կորիկոս՝ Ծովային ամրոց²⁷ եւ Յեմի Կյոյ ամրոցներին։ Կիլիկեան այս երկու ամրոցները եւս ունեն զղեակներին յատուկ ներքին բերդապարիսպներ, որոնց բազմակիւնների եօթ կողմերը անկիւններում ամրացուած են տարբեր յօրինուածք ու նպատակ ունեցող աշտարակներով ու որմնայնց-բուրգերով (գծ. 8 եւ 9)²⁸։ Կորիկոս ամրոցի յատակադէի բաղմանիստ հարաւ-արեւմտեան անկիւնը նոյնպէս ուղիղ է, սակայն, քանի որ այստեղ բեկեալի կողմերն աւելի երկար են, անկիւններում տեղադրուած է ուղղանկիւն բուրգը։ Յատակազծային այս նմանութիւնները խօսում են այն մասին, որ ամրոցի այս տիպը ստեղծուելով Բիւզանդիոնում եւ տարածում ու զարգացում ստանալով Հայաստանի տարբեր շրջաններում, կիրառուել է տարբեր թագաւորական ու իշխանական ռազմավարական ընդարձակ ծրագրերը իրականացնելու ժամանակ։

Բոլորաքերդ-Պոռշաքերդ ամրոցը Պոռշեան իշխանների կողմից կիրառուած ամենանշանաւոր պաշտպանական ճարտարապետական կառույցն է, որ Սիւնեաց աշխարհի բերդերից առանձնանում է տեղընտրութեան եւ բնական խոշընդոտների շատ հմուտ օգտագործմամբ, յատակազծային յօրինուած, պատերի շարուածքի զարդաւորինուածք յիշեցնող առանձնայատկութեամբ, մուտքային հանգոյցի ինքնատիպ լուծումով։ Ամրոցը եւ նրան յարակից տարածքը կարիք ունեն պարբերական հնագիտական պեղումների եւ մասնագիտական պահպանումի ու բարեկարգման։ Այս դէպքում միայն հնարաւոր կը լինի լիարժէք կերպով ներկայացնել Վայոց Ձորի նշանաւոր ամրոցներից մէկը՝ Բոլորաքերդը։

ԱՐԱ. ԶԱՐԵԱՆ

27. Կորիկոսը բաղկացած է երկու ամրոցներից․ ցամաքային եւ ծովային։

28. Չափազորութիւնները բաւ՝ R. W. ROBERTS-ի «The fortifications of Armenian Cilicia», Washington, 1987.

Résumé

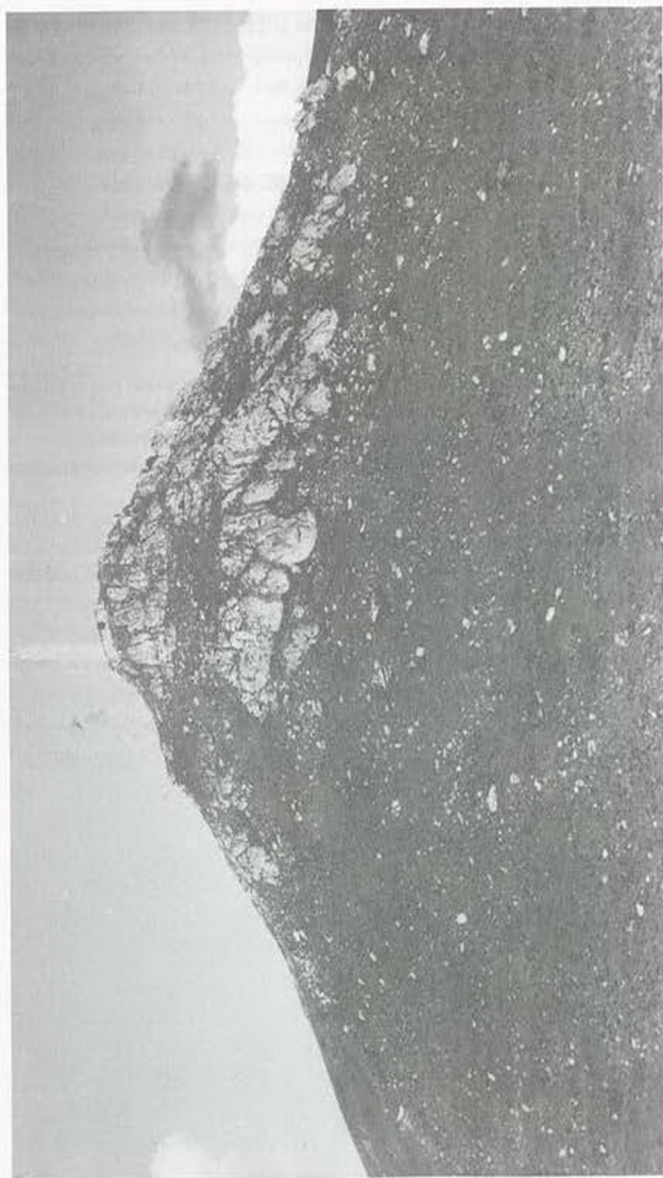
BOLORABERD OU LA FORTERESSE DE PROSHABERD

ARA ZARIAN

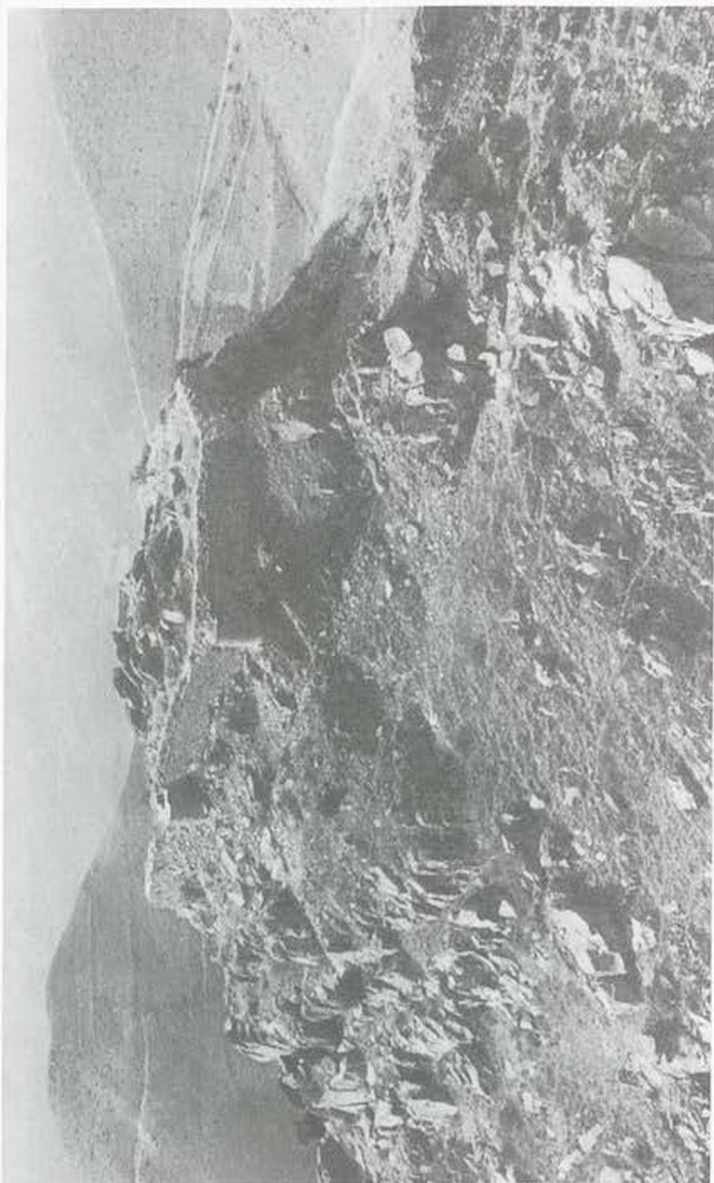
L'Auteur en sa qualité d'architecte, étudie avec compétence en cet article, tout ce qui concerne la forteresse arménienne dénommée «boloraberd» qui se trouve en la Province «Vayoc' dzor» de l'Arménie historique et qui a été le fief principal des Princes Proshian.

Cette forteresse a été pour l'histoire et l'architecture arménienne une des constructions défensives les plus fameuses.

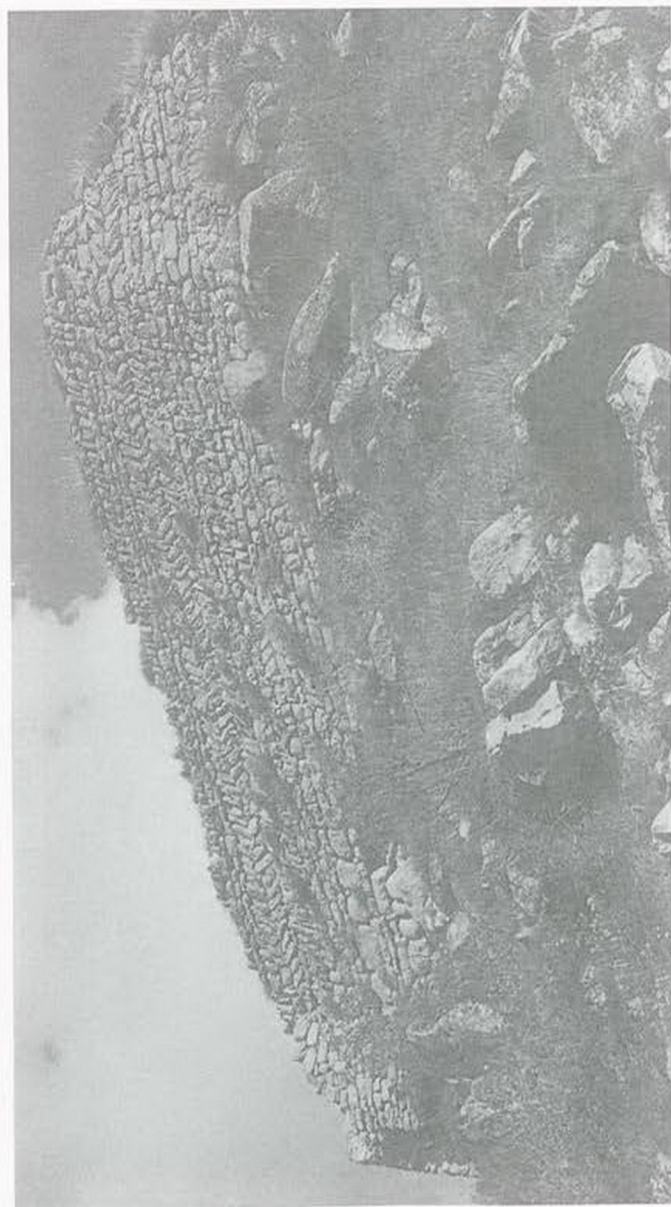
Esquissant en des traits rapides l'histoire et l'emplacement géographique de la forteresse «Boloraberd», l'auteur passe à l'étude détaillée de la forteresse dans sa construction architecturale, la technique constructive, nous donnant aussi les plans détaillés de la forteresse préparés par lui-même ainsi que des belles photos faites par d'autres personnes.

Նկ. 1. Բոլորաբերդ ամրոցի ընդհանուր տեսքը արեւմուտից
(լուսանկարը՝ Գ. Գալստեանի, 1985 թ.):

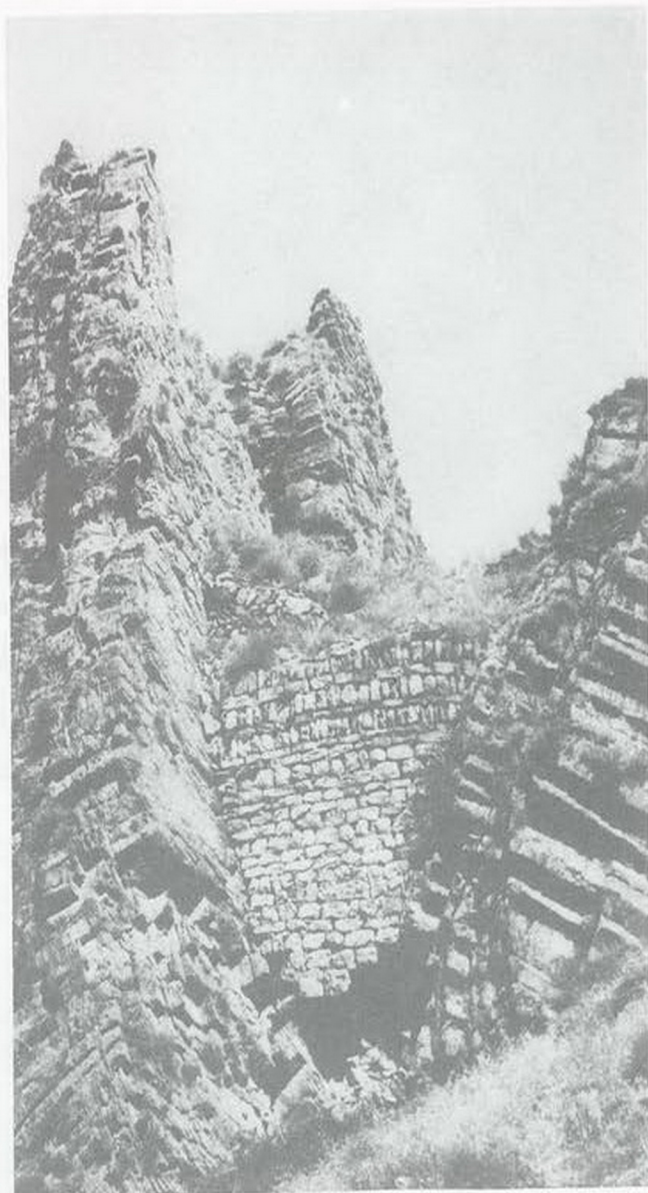
Նկ. 2. Բոլորաբերդ ամրոցի ընդհանուր տեսքը
ուղղաթիվից դիտումով դեպի հիւսիս-արեւելք
(լուսանկարը՝ Գ. Գալստեանի, 1985 թ.):

Նկ. 3. Բոլորաբերդի երևիս-արհեստական կողմի առաջնադարձաբլ
(լուսանկարը՝ Գ. Գալստեանի, 1985 թ.) :

Նկ. 4. Մաքառաբերդ ամրոցի (Վայոց Ձոր)
պարսպապատերի շարումների մանրամասն
(լուսանկարը՝ հեղինակի, 1986 թ.):

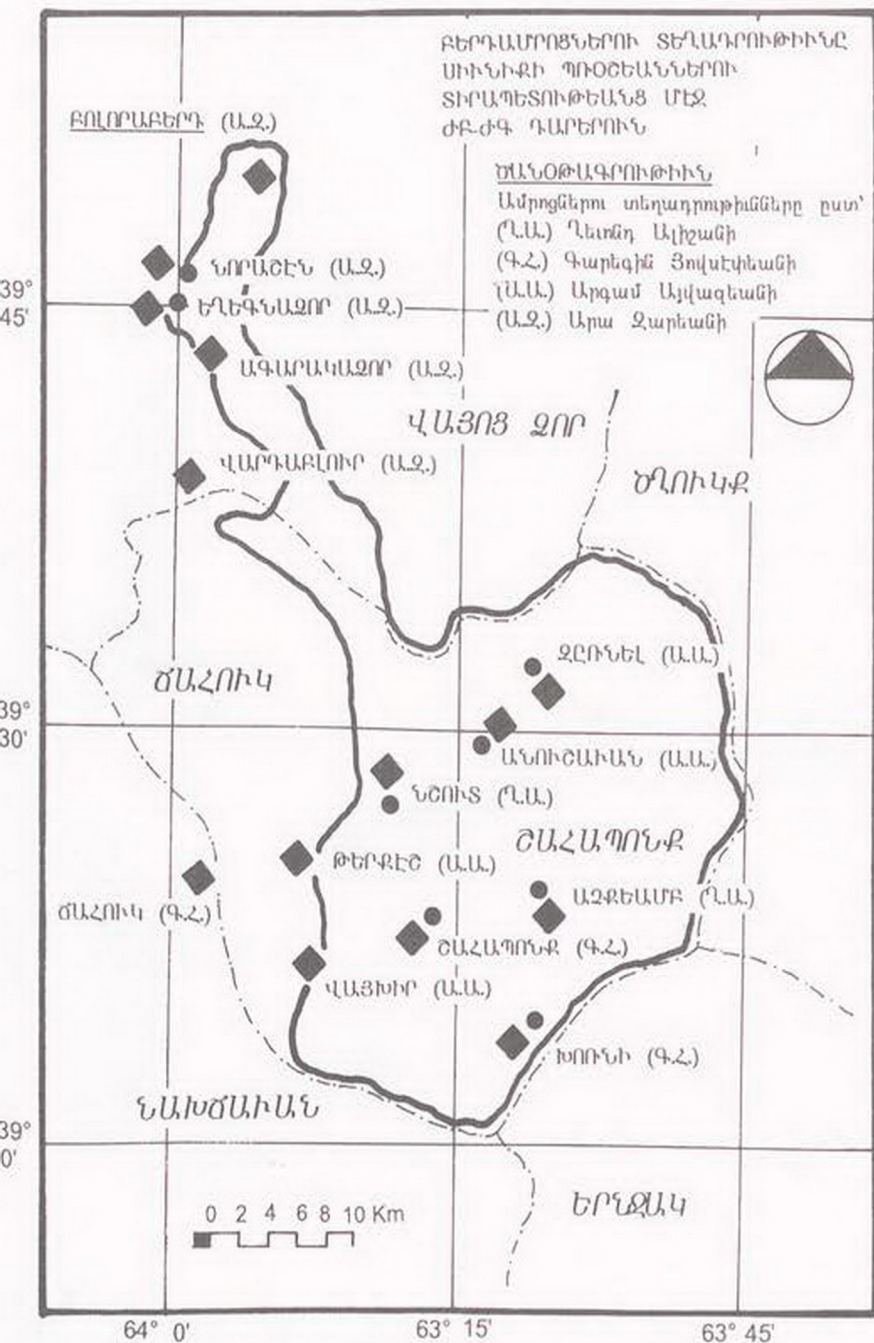
Նկ. 5. Որոտնաքերդ ամրոցի (Մդուկ) յենապատի մամրամասն
(լուսանկարը հեղինակի, 1984 թ.):

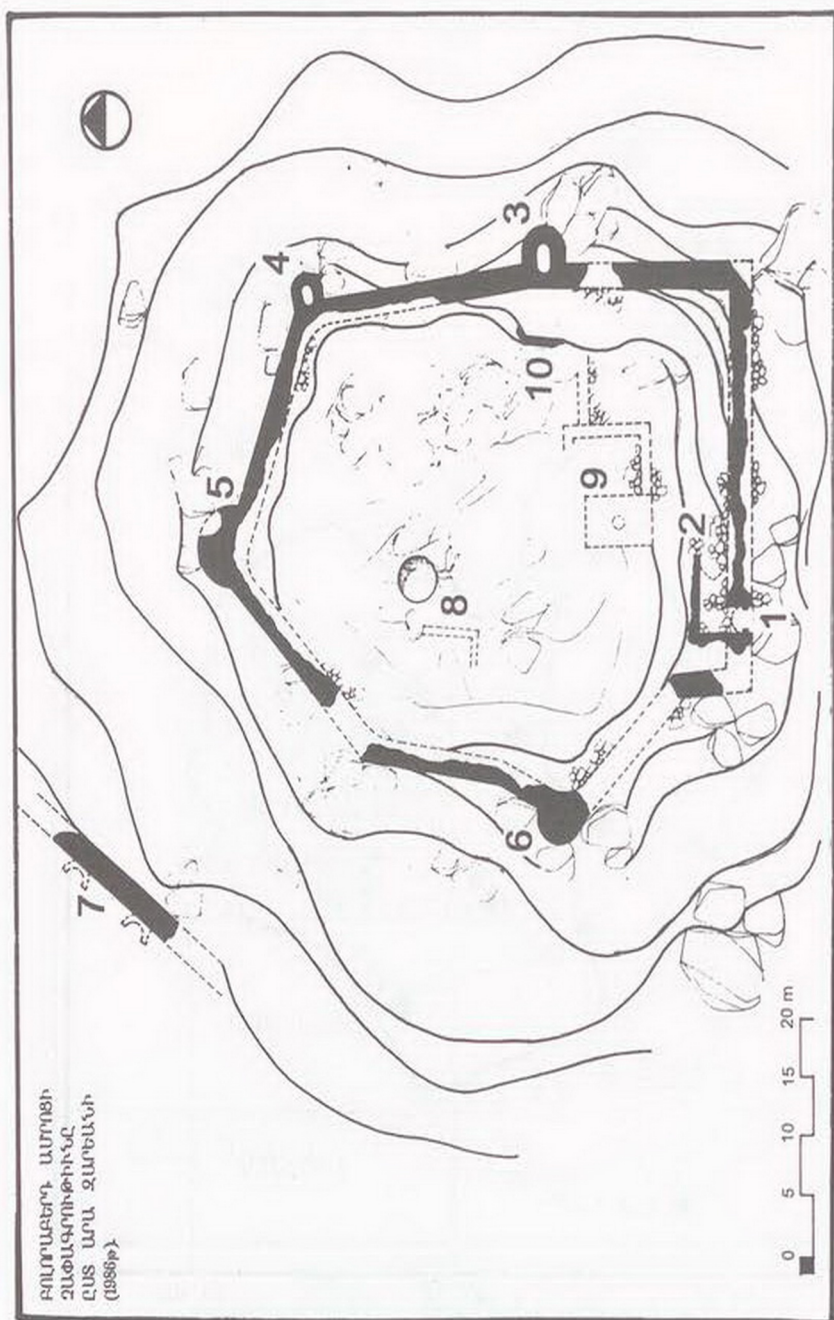
Նկ. 6. Բոլորաբերդ ամրոցի ջրազանի տեսքը մերսից
(լուսանկարը՝ Գ. Գալստեանի, 1985 թ.):

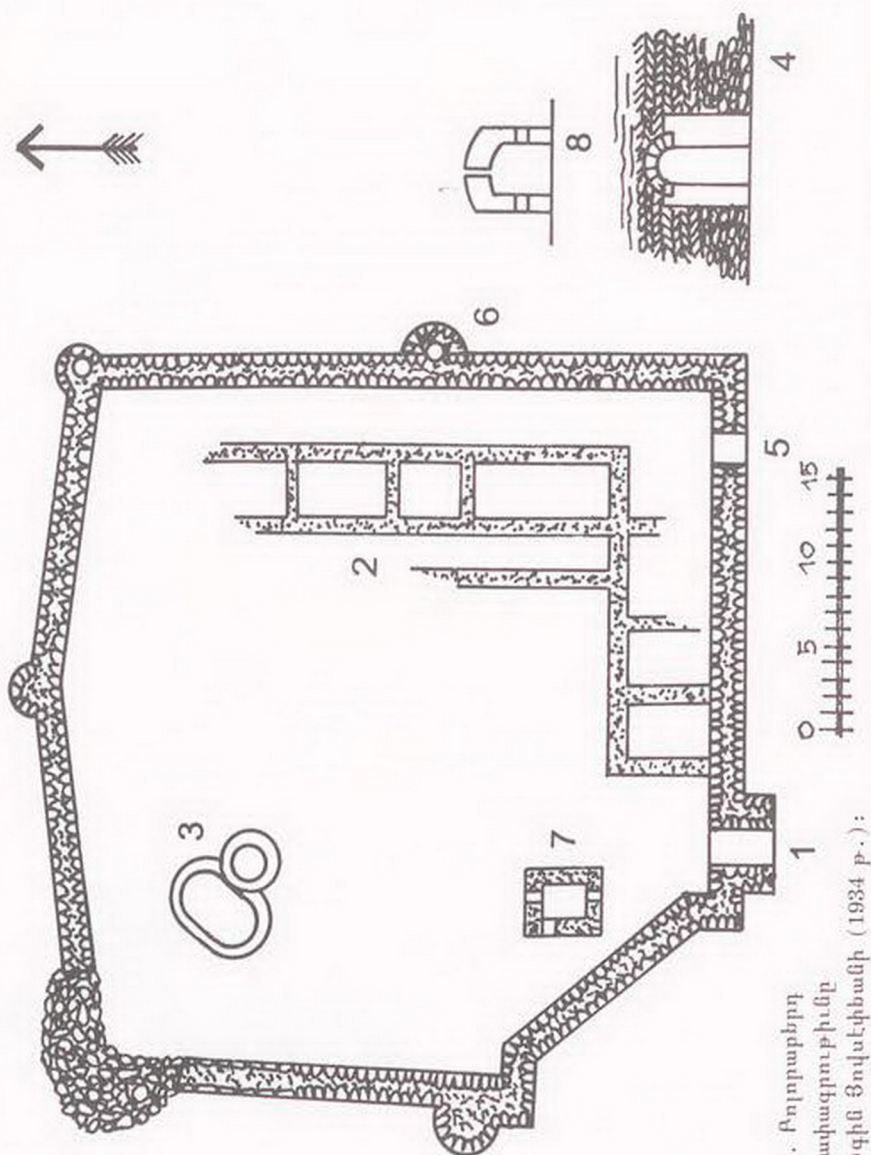
Նկ. 7. Բոլորաբերդ ամրոցի մուտքի նակատափարի հատումը
(լուսանկարը՝ Գ. Յովսէփեանի, 1934 թ., Հայաստանի Պատմության
բանգարանի արխիվ, նեգատիվ հմ. 653) :

Գծագիր 3. Բերդամրոցների տեղագրությունը Սիւնիքի
Պոռնիանների տիրապետությունում ժԲ-ԺԳ դարերում:

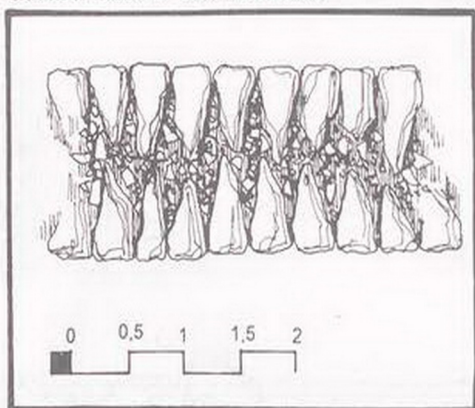

Գծագիր 4. Բոլորաբերդ ամրոցի չափագրությունը
ըստ Արա Ջարեանի (1986 թ.):

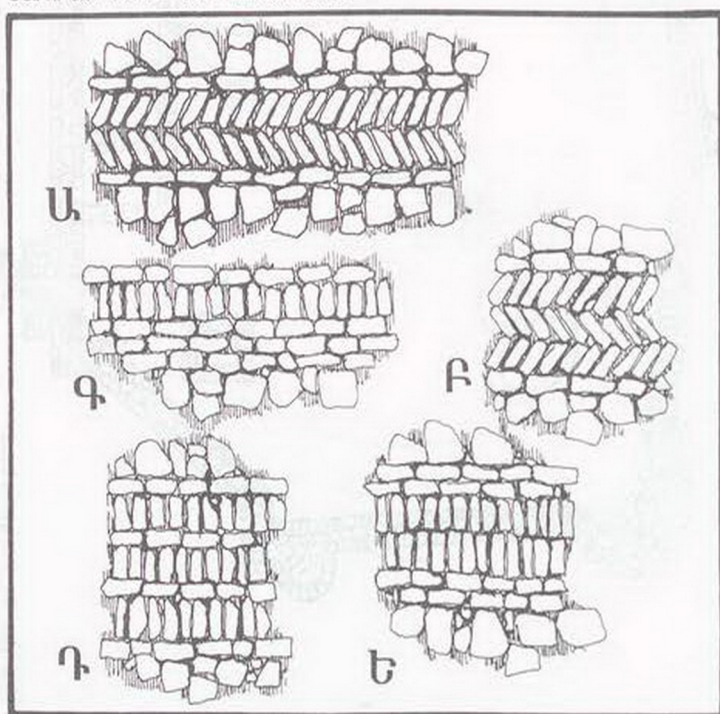

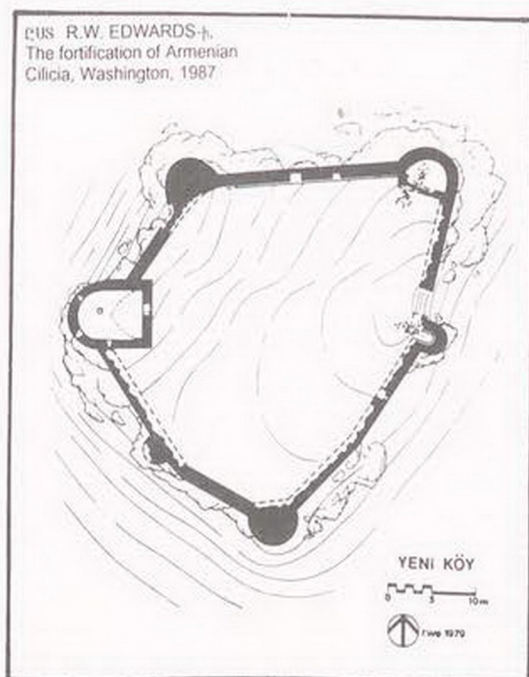
Գծագիր 5. Բոյորաբերդ
ամրոցի չափագրությունը
ըստ Գաբեգին Յովսէփեանի (1934 թ.):

ԱՄՐՈՑԱԴԱՏԵՐՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՔԸ

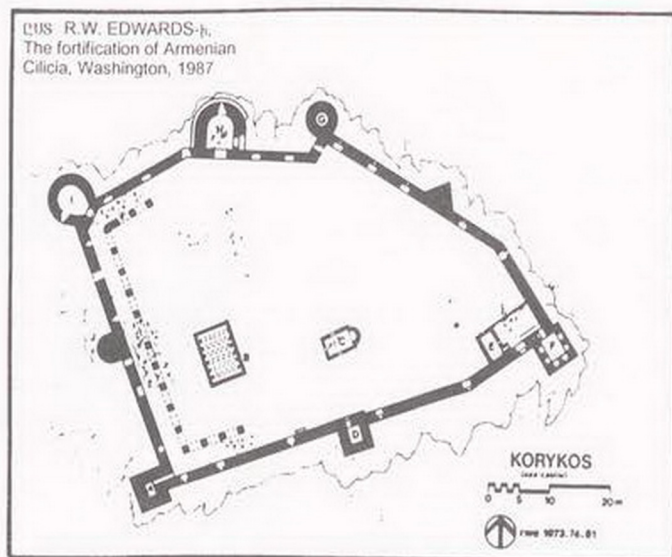

Գծագիր 6. Ամրոցապատերի կառուցումներ:

ԲՈՒՐԱԲԵՐՈՒ ԱՄՐՈՑԻ ՊԱՐԱՊԱՊԱՏԵՐՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՇԱՐՈՒԱԾՔՆԵՐՈՒ ՅՈՒՆՈՒՄՔՆԵՐԸԳծագիր 7. Բոլորաբերդ ամրոցի պարսպապատերի
արտաքին շարումների յօթնումբները:

Գծագիր 8. Յենի Կյոյ ամրոցի չափագրությունը
ըստ Ռ. Վ. Էդվարսի, 1979 թ.:

Գծագիր 9. Կորիկոս ամրոցի չափագրությունը
ըստ Ռ. Վ. Էդվարսի, 1981 թ.: